

ตำแหน่งพระยาพระเสด็จหรือออกญาพระเสด็จ เสนาบดีกรมธรรมการสังฆการีสมัยโบราณ
กับความเกี่ยวข้องกับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการในสมัยรัตนโกสินทร์

จากประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาจะเห็นว่า ทุกประเทศได้ดำเนินวิเทศขยายอันฉลาดสุขุม
หลายประการ เพื่อรักษาความมั่งคั่งของเอกราชและอธิปไตยของตน ประเทศไทยก็เป็น
ประเทศหนึ่งซึ่งต่อสู้เพื่อความมั่งคั่งตลอดมา วิธีดำเนินวิเทศขยายดังกล่าวนั้น ผู้ปกครอง
ประเทศและผู้บริหารงานในตำแหน่งหน้าที่สำคัญ ๆ ต้องมีความฉลาดสุขุม ต้องมีระบบบริหาร
งานประเทศอย่างมีประสิทธิภาพ ระบบสังคมและเศรษฐกิจ ต้องดีพอที่จะพึ่งตนเองได้อย่าง
เต็มที่ มีการพัฒนาเอาทรัพยากรธรรมชาติมาปรับปรุงแก้ไข กำลังป้องกันประเทศต้องเข้ม
แข็งและทันสมัย และสิ่งสำคัญที่สุดคือประชาชนในชาติต้องมีคุณธรรม มีความรู้ที่จะทำงานให้
ประเทศชาติอย่างมีประสิทธิภาพ การที่จะถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติดังกล่าวจำเป็นต้องมีจุดเริ่ม
ต้นด้วยการพัฒนาให้การศึกษาแก่ราษฎรก่อนสิ่งอื่น และเป็นหน้าที่สำคัญอย่างยิ่งที่ผู้ปกครอง
ประเทศต้องทุ่มเทเอาใจใส่¹ ประเทศไทยมีความซัดสนในเรื่องชาดบุคคลมีความรู้มานาน
แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงกล่าวไว้ว่า "ในเมืองเราเวลานี้
ไม่ซัดสนอันใดยิ่งกว่าคน การเจริญอันใดจะเป็นไปไม่ได้เร็วกว่าเรื่องคนนี่อย่างเดียว..."²

¹ เอกวิทย์ ณ ถลาง, "เมื่อคติการจัดการศึกษาแบบตะวันตกเข้ามาสู่สยาม,"
สังคมศาสตร์ปริทัศน์, 6, ฉ. 2 (กันยายน - พฤศจิกายน, 2511), หน้า 84.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือ
กราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2 (พระนคร : องค์การค
ศรุตสภา, 2506), หน้า 146.

ในรัชสมัยของพระองค์จึงทรงทุ่มเทอย่างเต็มที่เพื่อผลิตคนให้มีความรู้หลายสาขา ได้ทรงส่งพระราชโอรสและนักเรียนไทยไปศึกษาต่างประเทศก็มาก และจากรัชสมัยของพระองค์มาจนบัดนี้ก็ว่าได้ หนึ่งศตวรรษแล้วประเทศไทยก็ยังขาดบุคคลที่มีความรู้อยู่อีก โดยเฉพาะระดับกลางอันได้แก่ช่างเทคนิค ช่างฝีมือ ฯลฯ บางครั้งต้องจ้างผู้เชี่ยวชาญหรือมีที่ปรึกษาจากต่างประเทศเข้ามาช่วยแบ่งเบาภาระหรือแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าให้ แต่การจ้างชาวต่างประเทศก็มีใช้ เป็นผลดีทั้งหมด ผลเสียก็มีอยู่มาก ชาวต่างประเทศยอมทำงานโดยปราศจากความรู้สึกทุ่มเทรับผิดชอบ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีและพระราชทานข้อคิดซึ่งเราจะปฏิเสธมิได้เลยว่า บัดนี้ก็ยังคงเป็นความจริงอยู่ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

การใช้ฝรั่งนั้นไม่ใช่เป็นการง่าย และที่รู้คือจิตใจอยู่ในใจด้วยกันว่า เขาเป็นคนต่างภาษาต่างชาติ จะซื้อตรงจงรักภักดีอะไรต่อเราหนักหนา ก็ชั่วแต่มาหาทรัพย์กลับไปบ้าน เมื่อจะว่าเช่นนั้นก็ไม่สู้ดีธรรมดา เพราะบางคนซึ่งมีอหิยาศย์ดีแลมีความอยากจะได้ชื่อเสียงที่ดี งามมีความละเอียด ถ้าอยากจะอยู่ทำการให้ดีขึ้นไป เขาก็ทำดีต่อเรามาก ๆ ก็คงต้องนับว่าเป็นเพื่อนกันไม่ใช่เพื่อนตายเกือบจะทั้งนั้น ²

บุคคลสำคัญอีกท่านหนึ่งคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์ราชนาฎราชโกศลทรงมีลายพระหัตถ์ไปยังเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เมื่อครั้งยังเป็นพระยาวิสุทธศรีวิชัยศักดิ์ กล่าวถึงผลที่จะพึงได้จากการจ้างชาวต่างประเทศเข้ามาไว้มากไว้ดังนี้ "...การที่ไซ้คนต่างประเทศมากมีทางที่เสียเปรียบเหมือนสุนัขเฝ้าบ้าน แรก ๆ สุนัขเฝ้าอยู่บาง ถ้าสุนัขเฝ้าไป

¹ สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, วางแผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับปรับปรุง ประจำปี 2513, (ตุลาคม 2512), หน้า 32.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2, หน้า 147.

ปลายมือก็ลงแดงได้เหมือนกัน... การที่จะแก้ไขเห็นอย่างเดียวกันแต่ต้องจัดการศึกษา..."¹

ด้วยเหตุนี้ ภาระอันสำคัญยิ่งของบุคคลากรประเทศก็คือการพัฒนาการศึกษา และจำเป็นต้องเลือกสรรบุคคลมาทำหน้าที่ควบคุมนโยบายการศึกษา เพื่อพัฒนาคนให้บรรลุวัตถุประสงค์ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น คงเป็นที่ทราบแล้วว่า การจัดการศึกษาจะดีหรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับผู้บริหาร ผู้กำหนดหลักสูตร เป็นสำคัญ² ด้วยเหตุนี้ตำแหน่งผู้บริหารการศึกษาจึงควรถือว่าเป็นตำแหน่งสำคัญยิ่ง ในสมัยโบราณถือว่าตำแหน่งที่ใกล้ชิดกับวงการศึกษาคือตำแหน่งออกญาพระเสด็จหรือพระยาพระเสด็จในสมัยต่อมา

1.1 ความสำคัญและหน้าที่ของตำแหน่งออกญาพระเสด็จ

จากทฤษฎีความเชื่อซึ่งได้รับอิทธิพลจากอินเดียนั้น เราถือว่ากษัตริย์คือสมมติเทวราช เป็นผู้รับผิดชอบงานทุกอย่างแต่ผู้เดียว และทฤษฎีนี้มีอิทธิพลต่อการปกครองของไทย ตั้งแต่แรกตั้งกรุงศรีอยุธยา³ พระบรมเดชานภาพของพระองค์ไม่ได้ปรากฏในกฎหมาย เพราะถือว่าไม่มีข้อใดหรือผู้ใดจะเป็นผู้บังคับชี้ขาดวางได้ พระมหากษัตริย์ทรงปกครองประเทศตามทางแห่งทศพิธราชธรรม และทรงทำหน้าที่บริหารประเทศในทุก ๆ ด้าน โดยมีเสนาบดีเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ หรือมิฉะนั้นเสนาบดีของพระองค์เป็นผู้กราบบังคมทูลขอราชการ เพื่อขอพระบรมราชวินิจฉัย

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 230.

² พัทธา สายหู, "พื้นฐานของสังคมไทยในการจัดการศึกษา" ปาจารย์สาร, 5, ฉ. 2 (เมษายน - มิถุนายน, 2515), หน้า 86.

³ J.N. Mosel, "Thai Administrative Behavior," Toward The Comparative Study of Public Administration, ed., W.J. Siffin (Bloomington : Indiana University Press, 1957), p. 284-85.

การปกครองพระราชอาณาจักรก็ได้แบ่งออกเป็นทางศาสนจักรและอาณาจักร แต่ตามความเป็นจริงแล้วกิจการต่าง ๆ ทั้งศาสนจักรและอาณาจักรผูกพันกันอย่างแยกไม่ออก วัตถุประสงค์กลางประชาคม ประชาชนชาวไทยผูกพันกับวัดตั้งแต่เกิดจนตาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วัดคือสถาบันอบรมสั่งสอนเด็กไทย คนไทยนิยมฝากลูกหลานเป็นศิษย์วัดเพราะต้องการให้บวชเรียน ศาสนาเป็นบุญกุศล¹ การศึกษาในวัดสามารถเทียบได้ว่าเป็นการศึกษาชั้นสูงเหมือนมหาวิทยาลัยได้² บรรดากษัตริย์เป็นทั้งครูและเป็นผู้นำทางออกของสังคมไทยอย่างแท้จริง³

* เมื่อวัดเป็นศูนย์กลางประชาคมและเป็นสถาบันการศึกษา การศึกษาของประเทศไทยกอนตั้งกรมศึกษาธิการจึงมิได้มีแผนนโยบายหรือถือเป็นพระราชภาระสำคัญ ไม่มีผู้รับผิดชอบพระบรมราชโองการจัดการศึกษาโดยตรง⁴ เมื่อพระภิกษุสงฆ์ทำหน้าที่แทนและยังมีความสัมพันธ์กับการเมืองการปกครองเช่นนี้ พระมหากษัตริย์จึงทรงใช้พระพุทธรูปศาสนาเป็นเครื่องเชื่อมโยงความสัมพันธ์ทางการเมืองและสนับสนุนการศึกษาทางอ้อมด้วยการทนุบำรุงศาสนาอย่างมากมาย ราชายาญพระราชทรัพย์และแรงงานจากการเกณฑ์ไพร่กัทำเพื่อศาสนาเป็นส่วนใหญ่ มีการปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม การสร้างโบสถ์วิหาร การบริจาคเงินแก่คณะสงฆ์ จึงเปรียบเสมือนการออกเงินชวยกอสร้างโรงเรียนและอุดหนุนผู้ทำประโยชน์แก่การ

¹ เสฐียรโกเศศ (พระยาอนมานราชชน), ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, (พระนคร : โรงพิมพ์ราชบัณฑิตสถาน, 2510), หน้า 131-5).

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด, (องค์การศาสนา, 2504), หน้า 145.

³ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ "พุทธศาสนาและการรวมทางการเมืองสมัยอยุธยาตอนต้น 1893-2013", โบราณคดีฉบับคำรงราชานุภาพ, 4 (มิถุนายน 2516), หน้า 438-39.

⁴ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507, พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบเจ็ดสิบสองปีของกระทรวง วันที่ 1 เมษายน พุทธศักราช 2507 (โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 51.

ศึกษาค้นคว้า ในพระราชพงศาวดารยังได้บันทึกไว้เป็นพระราชกรณียกิจสำคัญอย่างหนึ่ง ในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ก็ทรงมีพระราชกำหนดเกี่ยวแก่นิตยภัตรของพระสงฆ์ไว้ว่า "ในรัชสมัยของพระองค์" ทรงพระกรุณาตั้งพระราชกำหนดกฎหมายพระอัยการและส่วยสัจพัฒนากรชนอนตลาค และพระกัลปนาถวายเป็นนิตยภัตรแก่สังฆารามคามวาสี อรัญญวาสีบริบูรณ์" ¹

การถวายเงินเพื่อบำรุงพระศาสนาใน ใต้กระหำมาแม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีรายการว่า ทรงบริจาคนิตยภัตรประจำเดือนของพระสงฆ์ ซึ่งเป็นเพียงส่วนน้อยในการบำเพ็ญพระราชกุศลก็ตกเป็นเงินถึงปีละประมาณ 80,000 บาท หรือคิดเป็น 4-8 % ของรายได้ ²

เมื่อนับว่าพระมหากษัตริย์อุดหนุนการศึกษาทางอ้อมโดยผ่านทางวัดเช่นนี้ พระองค์ได้ทรงมอบหมายให้มีเจ้าหน้าที่ดูแลกิจการคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นฝ่ายฆราวาสคือกรรมการ หัวหน้ากรมธรรมการ มีบรรดาศักดิ์ที่พระยาพระเสด็จหรือออกญาพระเสด็จในสมัยโบราณ ³ ตำแหน่งนี้ดูแลกิจการและควบคุมคณะสงฆ์ ซึ่งคุณการศึกษาของไทยในสมัยที่ยังมีได้มีการจัดตั้งโรงเรียนแบบปัจจุบัน

ตามระเบียบประเพณีไทยนั้น การดำรงตำแหน่งสำคัญในราชการและการได้รับพระราชทานยศไม่ว่าว่าเป็นมรดกตกทอด พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งบุคคลด้วยการคัดเลือก

¹ ประชุมพงศาวดาร พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับจันทนุมาศ (เจิม). เล่ม 39 (องค์การค่าครูสภา 2512), หน้า 95.

² พรเพ็ญ อันตระกูล "การใช้จ่ายเงินแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" (ปริชญานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517), อัดสำเนา, หน้า 11.

³ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ, หน้า 86-87.

จากบุตรข้าราชการหรือจากราษฎรสามัญ หรืออาจเป็นชาวต่างประเทศก็ได้¹ ผู้ได้รับพระราชทานยศชั้นพระยาถือว่าเป็นชนชั้นปกครองสูงสุด การแต่งตั้งตำแหน่งต่าง ๆ ไม่จำเป็นว่าจะต้องอยู่ในสกุลใดสกุลหนึ่ง มีอยู่บางที่ทายาทของผู้ดำรงตำแหน่งเดิมจะได้รับสืบทอดเพราะรู้เรื่องราวการดีกว่า แต่ที่ไม่ได้สืบทอดตระกูลเดิมก็มีอยู่มาก เพราะบุตรมักไม่ตีเหมือนบิดา²

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใ้ตรงมีพระบรมราชธิบายว่าด้วยยศขุนนางและตำแหน่งต่าง ๆ ไว้ดังนี้

ตำแหน่งขุนนางนั้น ใ้ตั้งเป็นธรรมเนียมชั้นแรกแต่ครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ 1 ซึ่งใ้เถลิงถวัลยราชสมบัติในกรุงเก่าเมื่อจุลศักราช 796 เป็นแบบสืบมาดังนี้ อัครมหาเสนาบดี 2 ฝ่าย พลเรือนคนหนึ่งคือเจ้าพระยาจักรี ฝ่ายทหารคนหนึ่งคือพระยาอัครมหาเสนาบดีเป็นชั้นที่ 1 รองลงไปจัตุสดมภ์สี่คือพระยาคัลัง เจ้าพระยาตรีธรรมราช วังเจ้าพระยาธรรมมาชิกรณ พระนครบาล-เจ้าพระยายมราช เกษตราธิบดี เจ้าพระยาพลเทพ ทั้ง 4 นี้เป็นจัตุสดมภ์เสนาบดี... ถัดลงไปเสนาบดีพระยาสีหราชฤทธิไกร แม่ทัพเรือ... ถือศักดิ์นา 10000 เสมอกันหมด พระยาเพชรพิไชย วากรมลอมพระราชวัง พระยาราษฎร์ภูวดี วากรมพระสุรัสวดี พระยาราษฎร์ภูวดี คลังมหาสมบัติ พระยาพระเสด็จ บังคับพระสงฆ์ทั้งแผ่นดิน พระยาศรีภูมิปริชากรมอลักษณ์ รักษาพระราชกำหนดกฎหมายฉบับข้างที่ซึ่งเป็นกลาง พระยาอุไทยธรรมพนักงาณกรมภูษามาสำหรับ

¹ นิโกลาส แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, สันต์ ท. โกมลบุตร แปล (สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506), หน้า 110.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชทานพิณชวาด้วยธรรมเนียมขุนนางไท" วชิรญาณวิเศษ (เล่ม 3 แขน 35 วัน 7 เดือน 8 ขึ้น 8 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1250), หน้า 277-78.

รักษาเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ ชนนางทั้ง 6 ถือกักคินา 5000 เสมอกัน เว้น
แต่พระยาพระเสด็จถือกักคินา 10000¹

ตำแหน่งพระยาพระเสด็จนับเป็นตำแหน่งสำคัญศรีรองจากเสนาบดีคือจตุสดมภ์
สังกัดกรมธรรมการสังฆการี หรือในกฎหมายตราสามดวงใช้คำว่า กรมธรรมการสังกะรี²
กรมธรรมการสังฆการีนี้ แต่เดิมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงอธิบายว่ามีความเกี่ยว
ข้องอยู่ในกรมวังโดยเฉพาะในคานศาลกรมวัง³ ในพระธรรมนูญกฎหมายว่าด้วยตำแหน่ง
ศักดินาข้าราชการพลเรือนใช้ชื่อตำแหน่งว่า ออกญาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีศรีสุภะราช-
พิริยภาหุ⁴ ใช้ตราเสมาธรรมจักรเป็นตราตำแหน่ง ตราตำแหน่งนี้มีพระราชกฤษฎีกา
ประกาศใช้ในรัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถกำหนดว่า ตราพระเสด็จใช้ในราชการเป็นตรา
เสมาธรรมจักร มีหน้าที่เฉพาะเกี่ยวกับภิกษุสงฆ์ทั้งฝ่ายคามวาสีและอรัญญวาสี การแต่งตั้ง

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 (5 เล่ม) องค์การศาลฎีกา หน้า 238.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" เจ้านาย
และข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน รศ. 103 และ
พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการ
ปกครองแผ่นดิน, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอนุรักษภูเบศร์
(เต็ม บุญรัตพันธุ์) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 10 กุมภาพันธ์ พุทธศักราช 2513,
(โรงพิมพ์พระจันทร์, 2513), หน้า 84.

⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 242, และจากพงศาวดารฉบับพระราช-
หัตถเลขา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ พระอธิบาย
ประกอบ, หน้า 416 กล่าววาท่าเนียบศักดินาตั้งเมื่อปีจอ จุลศักราช 816 หรือพุทธศักราช
1997.

พระสังฆราช การท่องเที่ยวเกี่ยวกับพระภิกษุทั้งหลาย ¹

จากจดหมายเหตุของลาลูแบร์ ซึ่งเป็นเอกอัครราชทูตจากสำนักฝรั่งเศสสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีสมัยสมเด็จพระนารายณ์ กล่าวถึงหน้าที่ออกญาพระเสด็จ ซึ่งได้ทำหน้าที่พิเศษอีกอย่างหนึ่งคือ หน้าที่แทนโกษาธิบดีกรมท่า เมื่อคณะผู้แทนจากราชสำนักฝรั่งเศสมาถึง ออกญาพระเสด็จได้ต้อนรับและปราศรัยอำนวยการแก่คณะผู้แทน ² การทำหน้าที่พิเศษเพิ่มเติมเป็นสิ่งธรรมดาแม้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้เคยโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) วาที่สมุหกลาโหมด้วย ถ้อยคำตำแหน่ง 2 คว

หน้าที่และตำแหน่งพระยาพระเสด็จมีมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แต่ในบางคราวตำแหน่งก็ว่างควยเป็นเพราะหาผู้เหมาะสมไม่ได้ ดังปรากฏว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อพระยาพระเสด็จถึงแก่อนิจกรรมแล้ว ก็ได้ทรงตั้งผู้ใดอีก ³ ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีพระราชนิมิตให้เจ้านายใดกำกับราชการตามกรมต่าง ๆ เป็นอันมาก ก็ได้ปรากฏว่าทรงแต่งตั้งผู้ใดดำรงตำแหน่งนี้

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 172-82.

² พินาน แจมจรัส (รวบรวม), "จดหมายเหตุ ลาลูแบร์", ขมมนจดหมายเหตุฝรั่งเศสในเมืองไทย, (พระนคร : โรงพิมพ์พานฟ้าพิทยา, 2510), หน้า 394.

และดู พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, จดหมายเหตุ ลาลูแบร์ เล่ม 2 แปลจากฉบับภาษาอังกฤษ A new historical relation of the Kingdom of Siam ของ A. P. Gen RSS, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 67-68.

³ กระทรวงศึกษาธิการ, เรื่องเดิม, หน้า 87.

ตำแหน่งขุนนางต่าง ๆ วางมาตลอดจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ ทรงอธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงตั้งเสนาบดี ปลอยให้ตำแหน่งว่างอยู่หลายกระทรวง ครั้นว่า "พระเจ้าแผ่นดินต่อไปจะไต่ตั้งตามพระราชอัชฌาศัย" ¹

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าได้มีการเปลี่ยนแปลงแต่งตั้งบรรดาศักดิ์ขุนนางต่าง ๆ ขึ้นมาใหม่ ตำแหน่งพระยาพระเสด็จได้เปลี่ยนเป็นพระธรรมการบดี และลดบรรดาศักดิ์ลง ดังปรากฏข้อความว่า

ในกรมธรรมการ ทรงใหม่ หลวงธรรมการปลัดจางวาง ขุนชุกชนสังฆาธิกรณผู้ช่วย พระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีศรีศุภภาษพิริยพาหุ จางวางธรรมการ แปลงว่า พระธรรมการบดีศรีวิสุทธิคุณวโรปการ ²

การที่ตำแหน่งพระยาพระเสด็จลดความสำคัญลงเช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไต่ทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้ว่า

กรมธรรมการสังฆการีนี้ ตามตำแหน่งเดิมเป็นกรมใหญ่... แต่ตำแหน่งใหญ่คือที่พระยาพระเสด็จนั้นไม่ไต่ตั้งมาเสียช้านานด้วยผู้ซึ่งจะเป็นขุนนางในตำแหน่งธรรมการนี้ ดูเหมือนจะต้องใช้ผู้สันต์ในทางวัด ๆ ผู้ซึ่งสันต์ในทาง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตากำรราชานุภาพ, ความทรงจำ พระนิพนธ์ทรงค้างไว้ 5 ตอน, (สำนักงานหอสมุดกลาง 09, 2503), หน้า 110.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, พ.ศ. 2394-2411, พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงธรรมสารเนติ (อบ บุนนาค) วันที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2477 ณ วัดประยูรวงศาวาส (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์), หน้า 385.

วัด ๆ เช่นนั้นก็คงจะต้องใช้คนที่เป็นคนบวชอยู๋นาน เรอร่างมงามไปไม่สมควร
เป็นขุนนางผู้ใหญ่จึงได้ลดตำแหน่งมีศักดิ์น้อยลง คงใช้เจ้านายไปกำกับอยู่
เสมอมา ¹

* ใน พ.ศ. 2414 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มให้มีสถาบัน
การศึกษาแยกจากวัด มีมรชาวสเป็นครู นับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงการศึกษาที่ก้าวออกไป
จากขอบเขตของวงการศึกษาตามธรรมเนียมไทยโบราณ การตั้งโรงเรียนตามแผนปัจจุบัน
ได้รับความส่งเสริมและเจริญขึ้นมาก ดังปรากฏว่าเมื่อสิ้นปี พ.ศ. 2428 มีโรงเรียนทั้ง
หมด 30 โรง นักเรียน 2044 คน² เมื่อเป็นดังนี้ ผู้จัดการเกี่ยวกับการศึกษาก็นับว่าเป็น
ข้าราชการทางการศึกษาโดยตรง แต่ยังไม่มียังสังกัดและหน่วยงาน จึงทรงพระกรุณาโปรด-
เกล้าฯ ให้ตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2430 แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ยกกรมธรรมการ
สังฆการีมารวมกับกรมศึกษาธิการ มีผู้บัญชาการกรมศึกษาธิการคือ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
(ยศในขณะนั้น) ³

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" เรื่อง-
เดิม, หน้า 91.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 1 เบ็ดเสร็จศึกษา-
ธิการ 1-18 รศ. 105-117 เลม 1, เอกสาร ศ 1./1.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติสังเขปแห่ง
การศึกษาปรััยุบันแห่งประเทศสยาม ภาคที่ 1 (พ.ศ. 2414-2434) พิมพ์ในงานปลงศพ
หม่อมหลวง ใหญ่ ศิสกุล ในสมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
วันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2480 ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม, หน้า 20, (ม.ป.ท.).

1.2 การตั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการขึ้นแทนที่ตำแหน่งพระยาพระเสด็จ และการวางระเบียบหน้าที่ปฏิบัติให้กว้างขวางกว่าเดิม

ต่อมาระเบียบการปกครองและการปฏิบัติราชการยังไม่เป็นระเบียบและซับซ้อน สับสนมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริที่จะปฏิรูปการปกครองและการบริหารแผ่นดินให้รัดกุมยิ่งขึ้น ดังปรากฏในพระบรมราชาธิบายว่า

ถ้าจะเทียบตำแหน่งสมุหกลาโหม สมุหนายกในเวลานี้ กับตำแหน่งเสนาบดีที่ในประเทศทั้งปวงมีอยู่ ก็จะต้องนับว่าเป็นเสนาบดีว่าการบ้านเมืองควย เสนาบดีว่าการยุติธรรมควย เสนาบดีว่าการทหารควย เสนาบดีว่าการคลังควย รวบรวมกันอยู่ในคนเดียวเป็นเสนาบดีถึง 4-5 ตำแหน่งดังนี้ การจึงได้สับสนรุงรังไม่มีใครจะตลอดไปได้... เสนาบดีใน 6 ตำแหน่งนี้ เมื่อตกลงมาถึงภายหลังตามการที่เปลี่ยนแปลงไปตามลำดับ บางกรมก็มีการเหลือนั้นจนทำไม่ไหว บางกรมก็ไม่มีภาระอะไรจะทำ บางกรมก็มีผลประโยชน์มากเหลือล้นจนเกินไป... เพราะการที่ไม่สมำเสมอทั้งกระบวนการและผลประโยชน์ เช่นนี้ราชการจึงค้างสะสมควยการมากเหลือแรง ที่จะจำและไม่มีผลประโยชน์พอที่จะมีน้ำใจจะทำ... กรมต่าง ๆ แยกกันอยู่ ไม่มีผู้ใดบังคับบัญชาใครเป็นลำดับ และไม่มีการสโมสรพร้อมเพรียงกัน เมื่อมีราชการอันใดขึ้นก็ขัดทอดกันโยเยไปกว่าจะเดินได้ตลอดทุกกรม บรรดาที่เกี่ยวข้องก็เป็นภาระเนิ่นช้าเสียเวลา เมื่อจะพรรณาถึงโทษที่เป็นอยู่เช่นนี้ก็ไม่มีสิ้นสุดลงได้¹

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน", เรื่องเดิม, หน้า 68-110.

ใน พ.ศ. 2435 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงแยกระเบียบ และแบ่งหน้าที่ราชการให้เป็นแผนกตามกระทรวง เพื่อทันกาลสมัย ในครั้งนั้นได้ยกกรมต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นใหม่ 6 กรม คือกรมยุทธนาธิการ กรมพระคลัง กรมยุติธรรม กรมธรรมการ กรมโยธาธิการ และกรมราชมรชาธรขึ้นเป็นกระทรวง มีผู้บังคับบัญชากรมเป็นตำแหน่งเสนาบดีเทียบเท่าเสนาบดีที่มีอยู่แต่เดิม 6 ตำแหน่ง รวมเป็น 12 ตำแหน่ง จัดเป็นเสนาบดีสภาหรือลูกขุน ๘ ศาล¹ เสนาบดีทั้ง 12 ตำแหน่งถือว่าเริ่มปฏิบัติงานตั้งแต่ พ.ศ. 2431 สำหรับหน่วยงานศึกษานั้นแม้กรมศึกษาธิการจะยังมีได้ประกาศตั้งเป็นกระทรวง แต่ถือว่าเทียบเท่ากระทรวงตั้งแต่ พ.ศ. 2432² โดยให้รวมกรมธรรมการสังฆการี กรมศึกษาธิการ กรมพยาบาล กรมแผนที่ และพิพิธภัณฑสถานมาอยู่ในกรมธรรมการด้วย ส่วนขอบข่ายของหน้าที่ที่ทรงอธิบายว่า "เป็นพนักงานที่จะบังคับบัญชาการเกี่ยวของในพระสงฆ์ ตำแหน่งที่พระยาพระเสด็จ และเป็นผู้อยู่บังคับการโรงเรียนและโรงพยาบาลทั่วทั้งพระราชอาณาเขต"³ ตำแหน่งที่พระยาพระเสด็จจึงถูกยุบลงเพราะมิได้ใช้ในราชการอีก แต่จะนิยมเรียกใช้คำว่าเสนาบดีกระทรวงธรรมการแทน คำว่าพระยาพระเสด็จได้ปรากฏอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2456

¹ เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสครบ 100 ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ 1 ตุลาคม 2511 (โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ 2511), หน้า 157.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาปรตัยบนแห่งประเทศสยาม ภาคที่ 1, เรื่องเดิม, หน้า 22.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 111.

และยศสูงขึ้นเป็นถึงเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี บุคคลที่ได้ดำรงตำแหน่งนี้คือ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) เป็นคนแรกและคนเดียวในสมัยรัตนโกสินทร์ที่รับบรรดาศักดิ์และปฏิบัติหน้าที่ราชการตรงตามบรรดาศักดิ์นั้น ส่วนคำว่าเสนาบดีกระทรวงธรรมการ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่กำหนดไว้ตั้งแต่ พ.ศ. 2431 พระองค์ซึ่งจะได้รับเลือกให้เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการคนแรกได้เข้าที่ประชุมเสนาบดีตั้งแต่นั้น แต่การประกาศเป็นพระบรมราชโองการยกฐานะกรมต่าง ๆ เป็นกระทรวงเสนาบดี คือ พ.ศ. 2435¹ กรมธรรมการได้ยกฐานะเป็นกระทรวงธรรมการ เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 พร้อมกับมีประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการอย่างเป็นทางการขึ้นด้วย มีการเปลี่ยนแปลงเพื่อความเหมาะสม คือ ทรงให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพรับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อยายพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีเกษมมาเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ² ตั้งนั้น จึงควรถือตามประกาศเป็นทางการว่าตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการคนแรกคือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ในมาตรา 1 ของพระราชบัญญัติกระทรวงธรรมการได้กำหนดเอาไว้ว่า

* กระทรวงธรรมการมีหน้าที่ราชการแปลกกว่ากระทรวงอื่น ที่เป็นกระทรวงสำหรับราชการส่วนที่จะทะนุบำรุงพระศาสนา แลจัดการศึกษาเล่าเรียนตลอดพระราชอาณาเขต แลเป็นพนักงานที่จะจัดการบริจาดทาน แลการพยาบาล บำบัดความไข้เจ็บทั้งปวงด้วย³

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี (2500) (พระนคร : คลังวิทยา, 2500), หน้า 295.

² เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี", หน้า 158-9. คัดจากราชกิจจานุเบกษา รศ. 111 หน้า 1.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1 เม็ดเสร็จศึกษาธิการ แผ่น ส. 1/107 กระทรวงธรรมการ พระราชบัญญัติ.

เปลี่ยนตราเป็นตราเสมาธรรมจักร ซึ่งเคยเป็นตราตำแหน่งพระยาพระเสด็จ¹ และได้ทรงอธิบายว่าที่เอาตราเสมาธรรมจักรเป็นตราของกระทรวงธรรมการ เพราะต้องการให้เกี่ยวข้องกับศาสนาขึ้น² คำว่าเสมาธรรมจักร มีความหมายว่าเขตวงพระศาสนา ทั้งนี้เพราะการศึกษาของไทยแต่เดิมมีความผูกพันใกล้ชิดกับศาสนามากที่สุด เสนาบดีต่อมาแก้ไขตราประจำตำแหน่งต่อมา แต่ในคราวใดที่โอนกรมธรรมการไปขึ้นกับกระทรวงอื่น เสนาบดีต้องไขตราบุษบกตามประเพณี

จะเห็นได้ว่า กรมธรรมการได้ขยายขอบเขตอำนาจหน้าที่จากเดิม ซึ่งเกี่ยวข้องกับเฉพาะกิจการของสงฆ์มาเป็นหน่วยราชการที่สำคัญและครอบคลุมกิจการทั้งฝ่ายพยาบาล พิพิธภัณฑน์ แผนที่ โรงเรียน ดังโคลงกล่าวมาแล้ว การปรับปรุงกิจการของกระทรวงต่าง ๆ ได้เจริญก้าวหน้าขึ้น ดังปรากฏข้อความว่า "เสนาบดีต่างกระทรวงต่างจัดการในกระทรวงของตนให้เจริญทันสมัย การงานในกระทรวงต่าง ๆ มีมากขึ้นและทำละเอียดกว่าแต่ก่อน ทั้งมีการคิดจัดใหญ่เพิ่มขึ้นเนื่อง ๆ ..." ³ การปรับปรุงการปกครองและพระบรมราชโองการประกาศตั้งเสนาบดี วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435) นั้น นับเป็นการเปลี่ยนแปลงการปกครองอย่าง "พลิกแผ่นดิน" ⁴ การเปลี่ยนแปลงในครั้งนั้นทางประวัติ-

¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกเรื่องความรู้อย่าง (พระนคร : โรงพิมพ์สมาคมสังคมาศสตร์แห่งประเทศไทย, 2506), หน้า 275.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 286-8.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี (2500), หน้า 295.

⁴ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชทานพิณธ์ค่านำในพระราชดำรัส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบาย แก่ไขการปกครองแผ่นดิน หน้า (ข.) เรื่องเดียวกับเชิงอรรถที่ 3 ในหน้า 9

ศาสตร์ถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลให้ประเทศไทยในปัจจุบันได้รับระบบการปกครอง การทหาร แนววิเทโศบาย และระบบการศึกษาจากรัชสมัยนั้น.

* ตลอดระยะเวลาของการบริหารการศึกษาในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งมี หน่วยงานโดยเฉพาะ จนถึง พ.ศ. 2475 ซึ่งประเทศไทยเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็น ระบอบประชาธิปไตย ประเทศไทยมีเสนาบดีเข้าบริหารราชการในกระทรวงธรรมการทั้ง หมก 5 ท่าน คือ

1. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เสนาบดีกระทรวงธรรมการ พ.ศ. 2435-2445
2. เจ้าพระยาวิจิตรวงศ์ไชย (ม.ร.ว. คดี สุกข์) เสนาบดีธรรมการ พ.ศ. 2445-2454
3. เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) เสนาบดี ธรรมการ พ.ศ. 2454-2459.
4. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เสนาบดีธรรม- การ พ.ศ. 2459-2469.
5. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัติ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่น- ทิพยลาภภคิยากร) เสนาบดีธรรมการ พ.ศ. 2469-2475.

เสนาบดีทั้ง 5 ท่านนี้ ได้บริหารงานโดยใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์ แม้ในระยะ เริ่มวางรูปงานของแต่ละกระทรวงจะมีการจ้างที่ปรึกษาชาวต่างประเทศ แต่ที่ปรึกษาต่าง- ประเทศของกระทรวงธรรมการไม่มีใครมีบทบาท ผลงานที่เกิดขึ้นเป็นความคิดของเสนาบดี ส่วนใหญ่ ความสำเร็จ ความล้มเหลว ความราบรื่น ความตึงเครียดในแนวนโยบายและการ บริหารงานของเสนาบดีแต่ละท่านย่อมเป็นสิ่งน่าศึกษา บรรดาสิ่งที่เกิดขึ้นต่างย่อมมีมูลเหตุ เชื่อมโยงซับซ้อนซึ่งกันและกัน และส่งผลต่อเนื่องกันไป สภาพการเป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ก็คือ ผลรวมของสิ่งที่สืบทอดมาจากอดีตนั่นเอง แม้กระทั่งในปัจจุบันทุกสิ่งทุกอย่างก็ว่าเป็นต้องมี การปรับปรุงเพื่อหาแนวทางที่เหมาะสมเสมอมา จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาอดีตเพื่อ

ประโยชน์ของปัจจุบันและอนาคต สำหรับค่านิยมและวัฒนธรรมของเรา จัดได้ว่าเป็นความมั่นคงเป็นระเบียบอยู่แล้ว แต่กิจการด้านการศึกษาจัดว่าเป็นของใหม่ และเสนาบดีต้องเอาใจใส่เป็นพิเศษ สมนักเป็นระยะที่เขาสุสมัยแห่งการปฏิรูปทุก ๆ ด้าน เมื่อเราถือว่าการศึกษาของชาติเป็นหลักสำคัญที่สุดในการพัฒนาคนไปสู่จุดหมายที่พึงประสงค์ ฉะนั้นผู้วางนโยบายและบริหารการศึกษาจึงเป็นบุคคลสำคัญของชาติ เสนาบดีกระทรวงธรรมการในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงเป็นบุคคลที่ควรสนใจศึกษาเป็นพิเศษในฐานะที่มีบทบาทในการวางรากฐานการศึกษาระยะเริ่มแรกให้กับประเทศไทย.

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย